

Josep Pla, biògraf de Rusiñol

Margarida Casacuberta

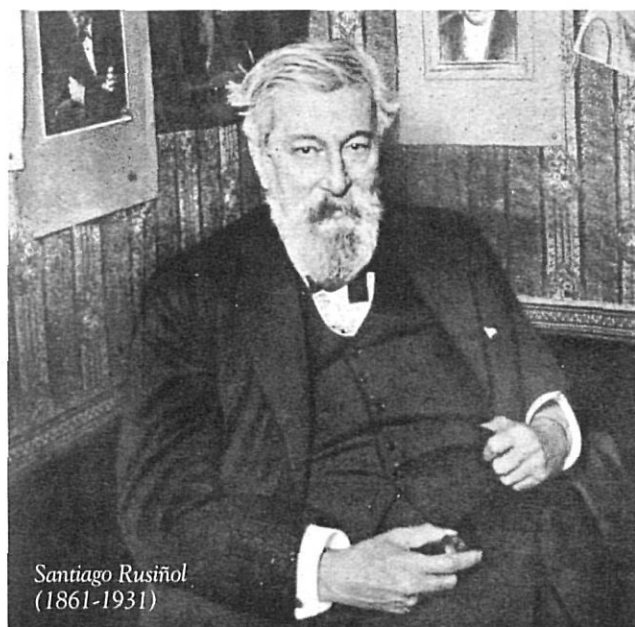
ENTRE ELS MESOS DE MAIG I SETEMBRE DE 1942, després de tres anys de preparació(1), Josep Pla va escriure *Rusiñol y su tiempo*, la biografia més ambiciosa i més suggeridora publicada fins al moment de l'autor de *L'auca del senyor Esteve*. No era la primera vegada que Pla escrivia sobre Santiago Rusiñol. A final de 1925, amb motiu de l'homenatge que la intel·lectualitat catalana es proposava de dedicar a l'artista en terres sitgetanes, Pla va publicar un article d'adhesió a *La Publicitat* que deixava entreveure la fascinació que provocava en el jove escriptor la figura de Santiago Rusiñol. Fascinació per la figura, per la popularitat del personatge, per la seva experiència vital. L'obra russinyoliana, tant literària com pictòrica, quedava en un segon terme, sempre a remolc del mite que, en definitiva, embolcallava la imatge de l'artista. De Santiago Rusiñol, considerat per Pla com el pare «de tota la gent que avui escriu en català», «un pare que es pot portar pertot arreu» i que «sempre ens farà quedar bé», l'interessaven molt especialment dues coses: en primer lloc, la possibilitat de recuperar-lo com a model d'intel·lectual, alternatiu al model d'intel·lectual noucentista un cop esfondrat el moviment(2); en segon lloc, aconseguir que l'artista, a punt de fer seixanta-cinc anys, es decidís a escriure unes memòries:

«Us trobeu en plena joventut, teniu una vitalitat que els joves us admirem. Heu conegut a tothom. Heu pres envejables aperitius, heu menjat repassos suculents amb les persones més importants de la nostra època. Heu pintat a tot arreu, heu escrit sobre tots els països que valen la pena. No us agradaria de reviure en somnis la vostra vida de Montmartre, la vostra amistat amb Jules Lemaître, amb Marcel Proust; les vostres recalades al cafè Weber, les hores que heu passat a Itàlia, les pelegrinacions per Catalunya, pels jardins d'Espanya, els vostres records d'Amèrica, de Mallorca i de la Rambla? Hi ha moltes persones que estan enamorades de la vostra vida, materialment i espiritualment fastuosa. Prescindiu, però, d'això, i considereu només la importància que podria tenir per a la literatura catalana, tan jove i en certes parts tan deficient, poder comptar amb la riquesa de la vostra experiència més personal, amb la visió més directa que heu tingut del món. No hi ha pas gai-

res escriptors que hagin disposat del lloc d'observació que heu tingut vós: encara n'hi ha menys que puguin traduir la visió d'aquest món amb la vivacitat, la naturalitat i l'animació de què vós sou capaç. Escriviu, Russinyol, escriviu les vostres memòries: conteu-nos com eren els homes i les dones que heu conegut; conteu-nos les seves dèries, les seves passions, el que somniaven. Podríeu fer una obra d'un interès excepcional que podria ésser per a Catalunya d'una gran utilitat. Jo, almenys, sóc d'aquesta opinió».(3)

No podem passar per ull l'estreta connexió entre Rusiñol i Pla que plantegen aquestes paraules. Des de la nostra talaia privilegiada, és fàcil de presentar el text planià com un programa al qual l'autor d'*El quadern gris* es mantindria fidel tot al llarg de la seva trajectòria literària, de la mateixa manera que podem detectar, sense gaire por a equivocar-nos, un cert emmirallament de Josep Pla en la figura de Santiago Rusiñol. Cosmopolita, popular, ambiciós, creador de mites i, entre d'altres coses, escriptor de «to menor» i dotat d'una «ploma tan animada», Rusiñol esdevé, per mor de les assimilacions tàcites i explícites de l'aleshores ja controvertit escriptor, una mena d'*alter ego* de Josep Pla. El tot just estrenat autor de *Coses vistes* no s'està, com hem vist més amunt, de declarar-se'n hereu, condició que la presència de Josep Pla a Madrid i a Aranjuez durant el que seria el darrer viatge de Santiago Rusiñol no faria més que reblar, ni que fos simbòlicament. En efecte: Josep Pla, corresponsal de *La Veu de Catalunya* a Madrid durant els primers temps de la República, va presenciar, si hem de creure el seu testimoniatge, els darrers moments de la vida de Santiago Rusiñol, a la Fonda del Comercio d'Aranjuez. En realitat, no sabem quin va ser el paper real de Pla en aquella transcendental circumstància, però val a dir que si alguna cosa tangible ha quedat de la mort de Santiago Rusiñol és la crònica que ens n'ha pervingut de la ploma de Josep Pla:

«Santiago Rossinyol ha mort en una modestíssima habitació de la "Gran Fonda del Comercio", d'Aranjuez, situada a l'"Avenida de la República". Aquests últims dies el gran artista català havia donat proves d'extraordinària fatiga. Caminava unes passes i s'ofegava. Fent esforços

Santiago Rusiñol
(1861-1931)

considerables i exaltat per l'abundància floral i primaveral d'Aranjuez, Rossinyol encara, però, ha pintat alguna cosa. Ha pogut deixar enllestides dues teles i en deixa una altra d'esbossada. Deia que el tremolor que tenia a la mà li anava admirablement per a pintar el moviment ingràvid de les fulles i calia aprofitar-ho. Divendres, però, ja no pogué llevar-se i començà de fet l'agonia —deu hores de respiració difícilíssima, deu hores de cercar aire amb la boca assedegada. Una forta injecció de morfina administrada al malalt a mitja tarda del divendres li donà un ensopiment que s'anà fent més profund a nit entrada. A les dues de la matinada del divendres, donya Lluïsa, l'admirable senyora Rossinyol, constatà esglaiada que el "Santiago" no tenia pols i que el cos es refredava...

I, després de descriure l'ambient que es creà al voltant de Rusiñol de cos present, concloïa:

«Rossinyol és una de les glòries més autèntiques de Catalunya. Fou un gran bohemí, un gran treballador i un home d'una distinció i una gràcia incomparables. El seu nom està íntimament lligat amb les manifestacions més vives de la nostra vida social en el curs d'aquests últims quaranta anys. En aquest país de passions africanes, de passions que arriben a enterbolir fins les coses més autèntiques de la vida intel·lectual, Rossinyol visqué en un pla superior, féu la seva vida sempre una mica llunyà, elegant, dissimulant amb el seu esperit irònic i bonari un fons d'amargor i de melancolia vital».(4)

No em sé estar de remarcar l'aparició, just al final del text, d'una altra concomitància significativa entre totes dues personalitats: la convivència, inevitablement tensa, entre un «esperit irònic i bonari» i «un fons d'amargor i de melancolia vital». El que sobta més, però, és el to respectuosament contingut de l'article necrològic, el segon que Josep Pla dedicà a la figura de l'escriptor-artista. I

sobta, no tant per la fascinació que, novament, traspua, com per la constatació que aquest to contingut desapareix del tot en el tercer article, que, segons el meu còmput particular, Pla escriví prenent com a pretext Santiago Rusiñol. Aquest article, aparegut ja en castellà a la secció titulada «Calendario sin fechas» de la revista *Destino. Política de Unidad*(5), recrea també els darrers moments de l'artista a Aranjuez, però amb uns resultats radicalment diferents com a conseqüència, no cal dir-ho, d'un canvi ostensible de perspectiva i d'intenció. El to respectuós i, en certa manera, cicumspecte que Pla imprimia a la informació en l'article publicat el 16 de juny de 1931, esdevé pintoresca narració —en el més pur estil anecdotari russinyolenc— de la percepció que, pretesament, va tenir Rusiñol dels dos mesos escassos de República que va poder viure. Després d'assenyalar l'honor que suposava haver estat «una de las últimas personas que habló con don Santiago Rusiñol en este valle de lágrimas» i d'explicar novament l'episodi dels tremolors de la mà del pintor, Pla afegia:

«Su decrepitud era visible, pero además estaba preocupado por algo que sentía en el aire. Rusiñol era, como artista —es decir como hombre no de presa—, un conservador cien por cien. A últimos de junio (la república se había proclamado en abril) me dijo un día:

— He oído decir que se ha proclamado la República... ¿Es verdad?

— Sí, sí; creo que sí —le contesté.

— Ya me pareció que había pasado alguna cosa. Y ¿sabe usted por qué? Pues porque al llegar a la fonda me encontré con algo muy extraño. Los años anteriores, solía haber un Santo Cristo sobre la cama. Este año lo han quitado y en el clavo han puesto un cartel que representa una manola con un mantón de Manila de color rojo y debajo pone: «Fumad papel Bambú».

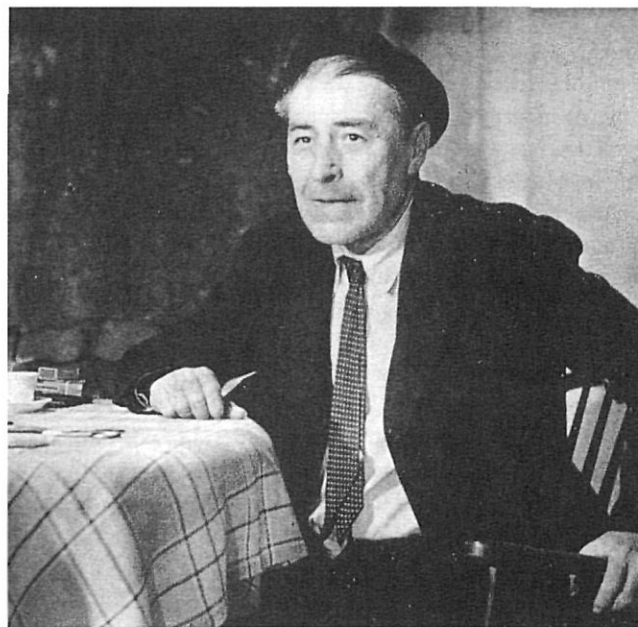
— Pasan, en efecto, cosas muy raras... —le dije, mirándole, muy serio, a la cara. Se hizo una pausa y Rusiñol dio unas pinceladas. Se veían unos mirlos jugueteando entre las ramas. El silencio era soberbio, sobre la vaguedad sonora de la fronda grave. Unas manchas de sol radiante temblaban sobre la avenida enarenada. Muy lejanas, como un rumor perdido, se oían las aguas del Tajo pasando sobre los cantos rodados. A lo lejos, en una avenida remota del jardín, se veía un paseante solitario. Más allá, la luz del sol caía, como una explosión, sobre un barbecho pardo. De pronto, Rusiñol dejó el pincel, apretó el tabaco de la pipa, se colocó el sombrero —que siempre llevaba puesto— sobre la sien, y rascándose el cogote, del que cayó un poco de caspa, me dijo con un aire triste:

— ¿Y si esta gente de la fonda hacen estas cosas tan raras y dejan de ser católicos, de qué demonio se harán?»

Heus aquí un nou pas en el procés d'identificació entre Pla i Rusiñol. Josep Pla projecta damunt la figura de l'artista desaparegut la seva peculiar percepció de la història immediata. Sembla que, un any després del final de la Guerra, Pla es trobava en el cas d'haver i d'haver-se de justificar moltes coses personals, i aquesta era una manera efectiva i amb certes garanties de fer-ho. L'escriptor va posar en joc, en aquest

article com en tants d'altres apareguts en el «Calendario sin fechas», el recurs de fixar la realitat a través de la formalització literària del record —que aquest fos o no fos fidel a la realitat històrica era una qüestió secundària—, a través de l'adopció del gènere memorialístic. Si Rusiñol havia omès la recomanació del jove Pla del 1925 d'escriure les seves memòries, el Pla madur, en ple exercici de la qualitat auto-assignada d'«hereu» de Rusiñol, es veia legitimat a emprendre-les tot integrant-les en el seu projecte literari personal. El resultat de tot aquest procés és la redacció i publicació del llibre *Rusiñol y su tiempo* en la més immediata postguerra.

La focalització de la figura de Santiago Rusiñol per part de Josep Pla és indestruïble de la recuperació que, a partir de la segona etapa de la revista *Destino*, es feia de la Catalunya del tombant de segle, a voltes des de la nostàlgia minimitzadora, a voltes des d'una tàcita voluntat de recuperació —ni que sigui a través de la memòria— d'un dels períodes més actius, culturalment i políticament parlant, de la història de la Catalunya moderna(6). L'actitud dels col·laboradors de *Destino* no es pot dir que sigui homogènia, encara que en principi comparteixin la necessitat, com diu Joaquim Molas, «que va sentir la burgesia de trobar justificants a la seva col·laboració i, per tant, d'investigar les seves arrels i redefinir la seva identitat»(7). No podem obviar la distància, d'allò més significativa, que hi ha entre el barcelonisme sentimental de les novel·les sobre la saga dels Rius d'Ignasi Agustí, els primers intents de sistematització del Modernisme des d'una perspectiva no per acadèmica menys esbiaixada(8), els articles de Joan Teixidor, rigorosos i presentistes, o, tal com ha estat remarcat(9), els intencionats «calendarios» de Josep Pla. Com diu Molas, «la figura més representativa d'aquest món de nostàlgia i de rememoració, almenys per la seva doble funció de recollir i alimentar un estat d'opinió general, va ser Josep Pla. Pla, per a qui la substitució no va ser mai real, com ho va ser per a Agustí, sinó tàctica i que, a partir d'un moment donat, va saber convertir la rememoració en un prestigiós testimoni moral, va publicar entre 1942 i 1947 quatre llibres paradigmàtics, un d'ells, el darrer, traducció castellana d'un de publicat, ja, abans de 1936: *Rusiñol y su tiempo* (1943), *El pintor Joaquim Mir* (1944), *Un señor de Barcelona* (1945) i *Vida de Manolo (contada por él mismo)* (1947)». La biografia de Santiago Rusiñol, entesa des d'aquest punt de vista, adquireix la seva significació real més enllà de la nostàlgia paralitzadora. Pla, personatge amb una gran projecció pública, recrea la figura de Rusiñol —un altre fenomen de popularitat— amb una clara i deliberada voluntat de recuperar la memòria històrica i fer-la present a un públic lector que, a més de patir els efectes d'una postguerra duríssima, ha vist dràsticament tallats els lligams amb la tradició cultural autòctona i amb la llengua pròpia. El Rusiñol construït per Pla queda, de fet, molt lluny de ser el personatge vuitcentista, el pou inexhaurible d'anècdotes, l'humorista empedreït: el Rusiñol de Pla és presentat com un fruit de la seva època, i la seva època com la més privilegiada de la història europea:

«Rusiñol, agitador intelectual, humorista, conversador, viajero, creador del gusto, de la forma y del color de la época... Hoy no podemos comprender casi que un hombre que estuvo casi siempre un poco enfermo, diera tanto rendimiento. Verdad es que vivió en la época más feliz del continente europeo, más próspera, más segura, más construida: vivió entre las dos guerras. En esas épocas que son llamadas bobaliconas por los propagandistas de la miseria, la personalidad humana se encuentra en condiciones de dar su destello máximo. No puede, casi, haber pérdidas. Todo está, en cierta manera, adecuado al florecimiento del individuo y del individualismo, sin lo cual es imposible de imaginar una vida intelectual cualquiera. Por otra parte, no debe olvidarse que en la época de Rusiñol, Cataluña pasó por el momento de su historia más saturado de espíritu, más rico de personalidades que cada una en su campo fue excelsa».(10)

Aquests són els termes en què s'expressa el testimoni moral de l'obra planiana. Amb aquestes significatives paraules, Josep Pla posa punt i final a la biografia de Santiago Rusiñol, un llibre construït sobre la base de l'admiració, de la comprensió i d'una certa identificació amb el personatge, però també sobre l'adopció d'una mirada esbiaixada per l'escepticisme amb què el biògraf se situa enfront del seu present històric. Si fem un cop d'ull al darrer capítol de *Rusiñol y su tiempo*, el de la mort de l'artista, ens sorprendrà veure que una part important de l'article «Recuerdos de Santiago Rusiñol» hi és inclòs, esporgat, tanmateix, de les referències a la República que el narrador havia posat amb tant d'èmfasi en boca de l'artista. La justificació personal —ideològica i política— de Pla, a flor de pell en el text de 1940, resta en un segon o tercer terme a *Rusiñol y su tiempo*, a favor del que en aquests moments sembla interessar més al biògraf: la reconstrucció, presentació i, en alguns moments, fins i tot mitificació d'un passat històric recent la significació del qual difícilment podia passar desapercebuda al públic català.

Amb la publicació de *Rusiñol y su tiempo*, Josep Pla culmina el procés d'identificació amb la figura de Santiago Rusiñol iniciat el desembre de 1925. Un procés que, en realitat, és indestruïble de l'ambiciosa construcció literària que Pla comença a edificar aquest mateix any amb la publicació de *Coses vistes* i que ja concep —cinquanta-cinc anys i milers de pàgines abans de la interrupció forçosa de l'obra— com a crònica memorialística i exhaustiva d'un temps que, efectivament viscut o reconstruït històricament, és filtrat a través del jo narratiu omnipresent a la literatura planiana. Les memòries que Pla reclamava a Santiago Rusiñol, de fet, les començava a emprendre simultàniament pel seu compte. Utilitzar l'homenatge de 1926 com a pretext per proposar la creació d'aquestes memòries es pot entendre, per tant, com una projecció del jo sobre la imatge d'altri, un procediment de distanciamment o d'objectivació que Josep Pla va convertir, com a ell mateix li agradava de dir, en un mètode de treball. Un mètode, val a dir-ho, complex. La figura de Rusiñol, com la del pintor Manolo, com la del «senyor de Barcelona» i la de tants altres personatges habituals de la literatura planiana funcionen com a *alter ego* a contrapunt del jo. Aquesta constatació, que és normalíssima referida a qualsevol procés de creació d'una biografia qualsevol, no resulta prou explicativa a l'hora d'abordar les biografies de Josep Pla i intentar de detectar-ne el funcionament. Integrades dins la totalitat del conjunt i repeses i reelaborades en diverses ocasions, prenen el seu sentit més complet en una lectura longitudinal que contempli el significat de canvis, supressions, afegits, matisos, traduccions, etc., els quals, acaben convertint el pas del temps i les transformacions que experimenta la mirada d'un jo canviant i en constant evolució en el tema per excel·lència de la literatura planiana.

La segona edició de *Rusiñol y su tiempo* va aparèixer, sota el títol de *Santiago Rusiñol i el seu temps*, l'any 1955. Formava part del primer projecte de creació de les obres completes de Josep Pla per part de l'editorial Selecta. En català, naturalment. Ho permetia la màniga més ampla de la censura, però hi portava de ple la voluntat de l'escriptor, reclòs a Llofriu, d'aixecar una mena de monument a la llengua catalana tot fixant, a partir d'una obra en constant procés de creació, el flux del temps que canvia i modela les persones i els objectes tant com la mirada de l'escriptor. Que Josep Pla era plenament conscient dels mecanismes de què se servia per a la construcció de la seva obra, em sembla inqüestionable. Que, a més, comptava amb el concurs del lector —un lector real situat en un temps històric concret— per a conferir-li ple sentit, ho demostraria una lectura longitudinal —cronològicament parlant— del conjunt de l'obra planiana, l'única lectura vàlida per a situar en el seu just lloc un text com el següent, publicat pocs mesos després de l'aparició de *Rusiñol y su tiempo* per tal d'explicitar, sembla, el perquè i el com de la instrumentalització del personatge Rusiñol. Així, si, d'una banda, es pot llegir: «Ahora que mi libro sobre don Santiago Rusiñol ha llegado a aquella fase de pla-

cidez que sólo se logra cuando los ejemplares últimos se ven desaparecer con un poco de pena, ahora, digo, será quizás correcto que yo pueda relacionar el nombre de don Santiago con algunos aspectos de la vida presente» (11), i, per l'altra banda, tot l'article és construït sobre la idea que si Rusiñol visqués en aquests moments de grisor absoluta tindria el camp perfectament adobat per posar en funcionament les armes de la sàtira i la ironia, la interpretació última cal fer-la en relació directa amb una compromesa perspectiva moral que comparteixen, per obra i gràcia del joc d'identificacions i de complicitats entre el narrador, el personatge i el lector, una societat en pes:

«Don Santiago hubiera vivido en este mundo como pez en el agua. Era sensible al prójimo en tanto que fauna placentera, y al mismo tiempo en tanto que pretexto para ser caritativo. Su sátira fue siempre agrídulce —aquellas gotas de limón en el azúcar— candi del sopor vegetativo. De haber vivido don Santiago, no hubiéramos hecho quizás tantas tonterías».

Margarida Casacuberta és professora de Literatura Catalana (UdG)

Notes

1. José PLA, «Prólogo» a *Rusiñol y su tiempo*. Barcelona, Editorial Barna, 1943, pàg. 7-11.
2. He parlat d'aquesta qüestió a Margarida CASACUBERTA, *Santiago Rusiñol: vida, literatura i mite*. Tesi doctoral inèdita, UAB, 1993.
3. Josep PLA, «Davant en Russinyol», a *La Publicitat*, 11-XII-1925.
4. Josep PLA, «Santiago Rossinyol, de cos present», a *La Veu de Catalunya*, 16-VI-1931.
5. José PLA, «Calendario sin fechas.- Recuerdos de Santiago Rusiñol», *Destino*, núm. 173, 9-XI-1940, pàg. 8.
6. Només esmentaré, a tall de mostra, alguns articles apareguts a la revista, relacionats tanmateix amb iniciatives artístiques: «La bohemia 1900 a través de una exposición Opiso», 118, 21-X-1939, pàg. 11; J.-F. RÀFOLS, «A la memoria de Mir», 146, 4-V-1940, pàg. 9; José PLA, «Calendario sin fechas.- Los "Cuatro Gats" y Pedro Romeu», 177, 7-II-1950, pàg. 8; José María JUNOY, «Ramón Casas y su obra», 198, 3-V-1941, pàg. 10 i «Evocación del 1900», 217, 13-IX-1941, pàg. 11; J. TEIXIDOR, «Las exposiciones y los artistas.- Homenaje a Rusiñol», 226, 15-XI-1941, pàg. 11; José PLA, «Calendario sin fechas.- Sobre Ramón Casas», 259, 4-VII-1942, s.p., i «Historia de L'alegría que passa», 264, 8-VIII-1942, s.p. Sobre *Destino*, veg. Pilar CABELLOS I MÍNGUEZ-Eulàlia PÉREZ i VALLVERDÚ, «Destino. Política de unidad (1939-1946). Tres aspectos de l'inici d'una transformació obligada» *Els Marges*, 37, maig de 1987, pàg. 19-36.
7. Joaquim MOLAS, «Segona història del Modernisme», dins *El Modernisme*, vol. I, Barcelona, Olimpíada Culturas/Lunwerg ed., 1990, pàg. 29.
8. Penso, concretament, en els estudis de J.-F. RÀFOLS, *El Modernisme en Barcelona*. Barcelona, 1943, i *Modernismo y modernistas*. Barcelona, 1949.
9. Tant per Joaquim MOLAS, «Segona història del Modernisme», pàg. 28-29, com, de forma més contundent, per M. Josepa GALLOFRE i VIRGILI, a *L'edició catalana i la censura franquista (1939-1951)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991, i «Entre la proscripció i la retallada: Autors catalans en llengua castellana, 1942», *Journal of Interdisciplinary Literary Studies/Cuadernos Interdisciplinarios de Estudios Literarios*, vol. I, 1, primavera 1989, pàg. 165-175.
10. José PLA, *Rusiñol y su tiempo*, pàg. 367-368.
11. José PLA, «Si Rusiñol viviera...», a *Diario de Barcelona*, 25-XI-1943.